

גנוזות

רבינו סעדיה גאון זלה"ה

עניין התשובה מתוך פירוש רס"ג לפרשת מצורע

בעריכת הרב יהודה זייבלר

לע"נ האשה רייזל ע"ה בת הרב ישראל זצ"ל

רב סעדיה גאון, ראש המדברים בכל מקום, כלל בין עשרות חיבוריו גם כמה חיבורים גדולים למקרא. האחד הוא תפסיר, היינו תרגום ללשון ערבי לכל התורה, שבו רמז לפירושים רבים בלשון קצרה. השני הוא שרח, שהוא ביאור ארוך, בעל היקף גדול, שממה שנחשף והתגלה ממנו עולה שהוא היה גדול בהרבה. בתקופה זו עוסק כותב השורות יחד עם הרב דוד סקליר בעריכת מהדורה של פירוש רס"ג לספר ויקרא במסגרת מכון עלה זית בלייקווד, וזכינו ב"ה בחודש ניסן תשפ"ג להוציא מהדורת ביקורת לפרשת תזריע.

דרכו של רס"ג בפירושו לספר ויקרא, להרחיב בתחילת כל פרשה בנושא מסויים בדרך הדרשה הקדומה, ולהקיפו מכל צדדיו בהלכה ובאגדה. במהלך עיסוקנו בפרשת מצורע, התברר לנו שנושא הדרשה של פרשה זו הוא התשובה. רס"ג פותח בד' חלקי התשובה, המקבילים לתשובה תפילה וצדקה, ועליהם מוסיף רס"ג את הכניעה. התשובה מביאה לידי רפואה ורחמים, והעוונות מביאים לידי מכות בגלוי בסתר, בזיבה ובנגעים. משם עובר רס"ג לחמשת אופני התשובה, שזו מעולה מזו. דברים אלו מקבילים לדברים שכתב רס"ג בספר הנבחר באמונות ודעות, אך יש ביניהם שינויים רבים ויסודיים. משם עובר רס"ג לדברים המעכבים את התשובה, ומסיים ברפואת התשובה לכל חולי ומדווה. כדרכו של רס"ג בכל עניין שהוא עוסק, גם כאן הננו מוצאים מרגליות יקרות ומהלכים חדשים בדרכי התשובה, ובהם גם שערים הנפתחים בלימוד זכות על מנהג ישראל בדורות הללו בחזרה בתשובה בימי התשובה, כפי שהרחבנו בהערות.

לרגל ימי התשובה הננו לפרסם יחידה זו, ברשותם האדיבה של מנהל מכון עלה זית, הרה"ג ר' שמעון שמעוניוביץ, והנה"נ המוזיל מהונו להחזקת הפרויקט.

נעיר בזאת על דבר השגחה-פרטית. בשנה שעברה זכינו לפרסם בקובץ זה 'דרשות חדשות לרבי דוד הנגיד לתקיעת שופר ולשבת שובה (ב)', בית אהרן וישראל רכג (תשרי-חשון תשפ"ב). סיום הדרשה לא בא לידינו, והיא מסתיימת באמצע עיסוק בד' ענייני התשובה, וההמשך חסר שם, ועל כן לא נתבררו שם הדברים כהוגן. כעת נתגלה שדברי רבי דוד הנגיד באותו עניין מועתקים מילה במילה מדברי רס"ג המוהדרים כאן, וכך אנו מוצאים בעוד מקומות שרבי דוד הנגיד מעתיק דברי רס"ג

בלשונו בלי להזכיר את מקורם. בהגלות מקור הדברים, נגלה גם סיומם, והתבררו הדברים והתלבנו כראוי.

להלן רשימת קטעי הגניזה המתפרסמים בזאת וסימניהם במהדורתנו:

51 - קיימברידג' T-S AS 174.190

יד 9 - פריס Institut: 3381/41

כז 1 - קיימברידג' T-S Ar.26.102

כז 2 - קיימברידג' T-S Misc.5.163

נ 1 - מנצ'סטר B. 2460

מז 2 - קיימברידג' T-S NS 189.6

מהדורה - מקור

פלא¹ צח אן אלעאמאמא אלמננסה לא תוול אלא² באיאה מענוה מן ענר אללה עז וגל וגב אלן עלי אלמבתלי וכדאך אלמולם ומן כאן פי מציבה אן ילוב אלא רבה ויבכי ויתצער חתי ישפיה מן ונעה ויצרף ענה אלמה דלך לאן אללה עז וגל ינצמן למן תאב אן ישפי אונאעה ואמראצה כק' ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישבו מדרכיהם הרעים.

וצף פי הלא אלפסוק ד' אשיא.³ ויכנעו עמי הו⁴ באב אלדעאן ואלכשוע בין ידי אללה.⁵ ויתפללוהו הו באב אלצלוה. ויבקשו פני הו באב אלצדקה, לאן בקשת פנים פי אלנאס הדייה, כק' רבים מבקשים פני מושל, ופי אללה עז וגל הי צדקה, וישבו מדרכיהם הרעים הוא באב אללובה מחין.

תם קאל אלא פעלו הלה אלארבעה אשיא ואני אשמע מן השמים⁶ ואסלה לחטאתם וארפא את ארצם, פאתבע הלה אלפעל⁷ וקארן באלמגפרה אלשפא ואלעאפיה⁸, וקאל איצא⁹ הסולה לכל עונכי הרופא לכל תחלואיכי. אתבע אלסליחה באלמגפרה.¹⁰ וקאל איצא ארפא משובתם אהבם נדבה כי שב אפי ממנו.

ומתל הלה כתיר פי אן אללובה תונב אלרפואה וכדלך אללובה תונב אלרחמה כק' וישוב אל ה' וירחמהו ואל אליהו כי ירבה לסלוח. וכדאך אללובה תונב טול אלעומר כק' ובשוב רשע מרשעתו אשר עשה ועשה משפט וצדקה עליהם הוא יחיה.

וקאל ישעיהו אלנבי עליה אלסלאם ען אללה עז וגל בעון בצעו קצפתי ואכרו הסתר ואקצף וילך שובב בדרך לבו. תרגמה דלך יקול אללה¹¹ עז וגל ען אלעבר אכאטי בדנב טמעה סכמת פצרתה סרא וטאהרא עלי מא מר¹² עאתיא פי ראי נפסה.

אמא בעון בצעו פהו יחתמל מעאני שתי. אולהא באב אלכפר לקולה ובוצע ברך נאץ יי. ואיצא¹³ ירד¹⁴ באב אלמלם ואלגשם כמא קאל ותבצע רעך בעושק. וירד איצא קתל אלנפוס בגיר חק כק' ובצעם בראש כלם ואחריתם בחרב אהרוג.

פעלי הלה אלמור ואשבאההא ינאל אלעבר סכט אללה עז וגל סירא וטאהרא לקן הסתר ואקצף.¹⁵ פאמא אלאונאע אלסיריה הו מתל אלוכות אדלי ימכן אן תכפא. ואמא אלטאהר מתל אלנגעים אן לא ימכן אכפאהא.

1 51 א, יד 9 א, כז 1 ב.

2 עד כאן 51 א.

3 מכאן הועתק על ידי רבי דוד הנגיד בסיום דרשתו לשבת שובה, כפי שתואר במבוא.

4 יד 9 ב.

5 כאן מסתיים כז ומתחיל כז2.

6 מכאן גם נ 11 שאינו מפירוש רס"ג לספר ויקרא אך מצטט קטע זה במלואו.

7 אלפעל] כן הוא גם בדרשת ר"ד הנגיד אלאפעל. יד 9 אלקול.

8 וקארן באלמגפרה אלשפא ואלעאפיה] יד 9 ואלשפי ואלעאפיה. בדרשת ר"ד הנגיד וקארן אלמגפרה באלעאפיה ואלשפא.

9 וקאל איצא] בדרשת ר"ד הנגיד: כק' על יד אלסייד דוד הע"ה.

10 אלסליחה באלמגפרה] כז 2 לסליחה.

11 יקול אללה] נ 1 ליתא.

12 מר] יד 9 פהו.

13 ואיצא] נ 1 ואלתאני.

14 כאן מסתיים כ"י דרשת ר"ד הנגיד (הדרשה חסרה בסופה).

15 51 ב

וקולה וילך שוב בדרך לבו הו אנהמאך אלמר ואנעכאפה עלי מא יהואה¹⁶ דאימא. ופיה קאל כי משובת פתאים תהרגם ושלות כסילים תאבדם. הוא¹⁷ באב אוצאף אלאוואע ואלבלי.

תם אחבי שפאווא אנה בתובה יכון אד קאל דרכיו ראיתי וארפאו וגו'.¹⁸ יעני בקולה דרכיו אן לאלתובה טורק כתיירה בעצהא אפצל מן בעץ.¹⁹

אלבאב אלאול והו אנלהא אן יתוב אלעבד והו פי מא גאור אלסן ואלקאמה אלתי פי מתלהא אכטא לאן אלקה חנינד תכן אקוא עלי אלמעאצי ואקדר מן גירא. ..חלק א.. אעני אלא צאר חצל ולחק. ויתוב איצא פי מוצע אלדי פיה אכטא לאנה ינמע חנינד אמורא מנהא אנה פי מוצע אלמערופ לה יתטרא לה אמור אלמעאצי אמור אלמנהול לה בל לא ימכנה פי אלמוצע אלמנהול אלכטא כמא ימכנה ואיצא²⁰ אן אלקום קד שאהדוה אנה קד אכטא הם ישאהדוה פי וקת תאב פיעלמו אנה קד רנע וירנעון הם איצא אלי רבהם²¹ כק' אלמדה פושעים [דרכיך] וגו'. ויתוב איצא ען תלך אלמעצייה בעינהא²² אלתי כאנת עאדתה אן יואפקה עלי [עצא]ה אללה תעאלי ואצעב עליה מן תרך מואפקה שכן גירא אד הו אלא דלך ... ואמיל ואפאק.²³ פאידא אנתמעת הדה אלג' שרוט אלקאמה ואלמכאן ואלשכין [פכא]נת אלתובה כאמלה.

וקד²⁴ גמע אנבני ע' אלסלם הדה אלג' פי פסוק ואחד אד [קאל] השליכו מעליכם את כל פשעיכם אשר פשעתם בם. פקולה הוא יומי אילא אלשכין אלדי עצא אללה עז וגל מעה ואלא אלמכאן אלדי עצא אללה עז וגל פיה לקי' פשעתם בם. [ופי קולה] ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה ערפנא אן אלסן ואלקאמה פהמא [.....]. ..אקין. ואנמא הי אנייה ואראוי אלתי תתגיר פקט ואמא אלגר[.....] קו' לב חדש ורוח חדשה ולם יקול בשר וגוף חדש' ואנמא אתב[.....] אראד אפצל אלתובה.

ואלפן אלתיאני מן אנואע אלתובה דון הוא אל[מצא ויסמי] איצא תובה דלך אן יכון אלמר קד גאה אלסן ואלקאמה אלתי אכטא פיהא וקד אנתקל ען מ... כמיתה ומע דאך פאתה אלשכין אלמעאוצה עלי אלנסאן²⁵ אלא אנה הו יתוב תובה נציחה ויצמר פי קלבה אנה לא יעאוד כטאה דאך אלאול אבדא. פאן הוא איצא תאיב תובה צחיחה כק' שובו והשיבו מעל גלולים ומעל כל תועבותיכם השיבו פניכם כ.מר אלא אלמר כאן יתוב ... אמר אללה ... כק' והשיבו. ומעני פניכם מע' קצד מתל קולה ואתנה את פני אל יי האלהים. וקאל אללה עז וגל ואני אתן את פני באיש ההוא.

ואלבאב אלג' והו דון מא מצא מן תאב תובה מרסלה פהו קצד פיה אלא מעאודתה כטאה ולא איצא תרך אלמעאודה איצא אנה תאבת בה מרסלה פהו איצא סמי תאיב והוא יכון אלמודען בין ידי אללה עז וגל ואלכאיף מתל מא פעל רחב[עם] וקומה אד אדענו בין ידי אללה עז וגל ואקרו ברנובהם כק' ויכנעו שרי ישראל והמלך ויאמרו צדיק יי ובראות יי כי נכנעו היה דבר יי אל שמעיהו לאמר נכנעו לא אשחיתם. ואלדילי עלא קבול אלתובה מן הו בהאדא אלחאל אן אללה עז וגל יבשרוה בשרי אן צאלח כק' ובהכנעו שב ממנו אף יי ולא להשחית כללה וגם ביהודה היה דברים טובים.

ואלפן אלד' מן לא תטול מדה תובתה חתא יפעל פיהא טאעאנת כתיירה וינתנב פיהא מעאצי כתיירה בל יתיב שביה בסאעה או יום. פהו איצא [יכת]ב פי דיואן אלתואבין כק' הרפו ודעו כי אנכי אלהים ופסר אלאולון עשו תשובה אפילו כהרף עין ואטרפה אלעין פי כלאם אלאמה הו הרף עין.

ואלפן אלה' מן אבואב אלתובה מ.. תובה איצא רבה ואמסא ואצבת עליה ולם ילחק פעלהא חתא קובין פהו איצא מחסוב מע אלתואבין לאן אלמות למה פאנאה קטע ענה כול מהמה. וקד קאל אלכתאב אן אללה עז וגל יחסב תובה לתאיב בקלביה אד קאל והשבות אל לבביך ושבת עד יי אלהיך. ערפנא אן אלתובה קד תכון באקלל פקט.

וקד יצרב להוא מתל כמן קצד רפע קצה אלי אלמלך פלם ילחק כתאבתה²⁶ חתא פאנאה אלמלך מארה אלי שריקה פרפע אליה אלקרטאס והו אביין נקי פעלם אלמלך אנה קד קצד כתבה שי פיה ואן אלדי מנעה מן דלך סורעה מואפאה אלמלך, וקצא חאנתה.

16 יהואה] 11 יהוי.

17 כאן מסתיים יד9

18 כאן מסתיים 51. מכאן מתחיל גם מז2 המנוסח בקיצור לפעמים, וכאן מתחיל בהרחבה: וקד פסר אלבעץ' אלעל' דרכיו ראיתי וארפא[הו ואשלם ניוחמים לו ולאבלי ..] קו' דרכיו ראיתי, ולם יקול דרכו, אראד בדלך אן ללתובה וכו'.

19 דיון זה מקביל לאמו"ד ה, ו.

20 לאן ... איצא] 11 ליתא.

21 רבהם] 11 אללה.

22 בעינהא] כז2 ליתא.

23 אללה ... ואפאק] מז2 ליתא, ובמקומו: וימכנה יפעלהא ויתרכהא ואן כאן תם שכן אלדי אכטא מעה ... אלמגאמע...

24 כל פיסקה זו ליתא במז2.

25 אלמעאוצה עלי אלאנסאן] מז2 אלתי אכטא מעה.

26 כתאבתה] מז2 פעלהא.

כדרך אידא עלם אלצה עז וגל מן אלעבד ציר..... עלא אלחובה ואנמא אלמות אלדי פאנאה הו יגפר לה ויחסב מע אל[תאיבין]. אלא אנה אלמקדם מן הרה אלה' אבואב אפצל.

ונפיר הרה אלה' אלממור תפסד עלא אלחאיב תובתה חתא לא תסוא תלך אלחובה שיא.

אולאה אן יכון אלכמא פי האל כמאזה מותכלא עלי אלחובה, יקול אכמי²⁷ איום ואתוב גרא פאן אלדנב אלדי אכמאה בהרה אלשריטה לא יגפר לה מן שי יחל ביה פי אלדנויא דא... ..בון מקצודה אלא אלהו ואסוכרייה במגפרה אלבארי תעאלי. וקד קאלו אלע' האומר אחמא ואשוב וכו' וקאל²⁸ אלצה פי מתל דלך אן דנבה לא יגפר אד קאל והיה כשמעו את דברי האלה הזאת וג' לא יאבה יי סלוח לו.

ואלב' מן פי ידה נצב ולא ירדה, פאן אלצה עז וגל לא יקבל תובתה וכדאך מן ענדה מלאמה או קרצה או ודיעה ולא יצרפהא אלי צאחבהא אלי אן פאן אלצה עז וגל לא יקבל לה תובה או ינצף אכמא כק' פי כתאבה אלצה והשיב את הגזילה אשר גזל וג' וקאל חבול ישיב רשע גזילה ישלם בחקות [החיים הלך. וכ] מא שרחנא פי אם און בידך הרחיקהו וג'.²⁹

ואלנ' מן יצלי בין נפ... ..ה. בין עלי אלצלות ואדעא פאן אלצה עז וגל לא יקבל לה תובה כק'...³⁰

ואלד' מן יצלי בחרקה קלב ולכנה מא יכלי פעלה אלקבית. כק' חגנב רצח ונאף וג'. וקד מתלו אלעל' דלך במתאלת כתיר. אחרהא כאמאסך אלשרץ פי ידה והו ינגמס פי אלמא לא ינפעה דאך שיא ועלי מא ק'³¹.....

אלדי יתטייב ויתבכר וילבס אלתיאב אלפאכרה אלדי לא או יאכל שי מן אלטעאם. וכדי מתל אלמעאין באלנוע ואלטבכה כק' שמעו שמוע אלי ואכלו טוב וג'.

ומתל אל...אנ אלדי יחתאנו לא ינפע צאחבה ורוד אלמרהם עליה מן כאר.. שי אי יפתחה שבה אלכתאב אלמעאני בהא אד ק' פצע וחבורה ומכה טרייה. [יעני כמא אלנאם] אלדי אלנאר פי גופה ישתעל אלדי לא ינפע צב אלמא מן כארג שיא [לאנה כאן] מן דאכל כק' כי קרבו כתנור וכו'.

פאלקולה דרכיו ראיתי וכו' [י]חתמל אלשפא אלמחין והו ישיר בה אלי אלמצורע ומא שאכלה [והו מא קאל] והנה נרפא נגע הצרעת מן הצרוע.

וקולה ואנחנו יריד אן אלצה ... א[תבה אלי] אלעסכר בעד מא כאן מחוץ למחנה. ואן כאן פי סדר אלתיאבין פיכון ליעטוה תבעוה ואלחאקה באלצאלחין נפיר ק' טוב וישר יי על כן יורה חמאים בדרך ואן כאן פי גמיע אלממה פישיר אנה יסייריהם אלי בלארדם.

וקו' ואשלם נחומים לו ולאכליו יחתמל וגוהא אן כאן מקולא פי אלמצורע. פאנה יעני אעצאה אלדי הם יתחונן לה ועלי מא קאל אך בשרו עליו יכאב. ואן כאן מקולא עלי אלממה פיריד אלקוה אלכואץ אלמתחונן עלי אלקדים כק' לש[ם] לאבילי ציון, שישו אתה משוב.³²

מהדורה - תרגום

כיון שנתאמת שסימני הטומאה אינם סרים אלא בדרך אות ופלא מאת ה' יתהדר ויתעלה, מעתה חובה על המנוגע, וכן על כל מי שסובל ועל מי שנתון בצרה, שישוב אל אלוהיו ויבכה ויכנע אליו, עד שירפאהו מחליו, וירחיק ממנו את סבלו הזה. לפי שה' יתהדר ויתעלה הבטיח למי ששב בתשובה, שירפא את חליו ומכותיו, כמו שנאמר "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישבו מדרכיהם הרעים" (דה"ב ז, יד).

תיאר בפסוק זה ארבעה דברים. "ויכנעו עמי" הוא עניין הכניעה והענווה לפני ה'. "ויתפללוהו" הוא עניין התפילה. "ויבקשו פני" הוא עניין הצדקה, לפי שבקשת פנים אצל

27 אכטי] כזז אכפור.

28 קאלו... וקאל] כזז ליתא.

29 וכמא שרחנא... וג' מזז ליתא. וכנראה נוסף במהדו"ב.

30 כאן מסתיים כזז. מזז מקצר כאן.

31 מזז ב

32 כאן מסיים מזז את הפרשה ועובר לפסוקים הבאים. בקטע ט3 שהוא כנראה מהדו"ב יש לפני הפסוקים דברים נוספים, וקשה לחלץ מהם אלא אלו: סאעיא... ותרתני נביאגהה ואחדהאמפאהם ע.....ם ת.ל ע.....עתה א...איאת אשר עשיתי אלי אלנבוה.

בני אדם היא הגשת מנחה, כמו שנאמר (משלי כט, כו) "רבים מבקשים פני מושל", ואצל האל ית' היא צדקה. ומה שאמר "וישובו מדרכיהם הרעים" הוא עניין התשובה הגמורה. אחר כך אמר, שכאשר עושים את ארבעת הדברים הללו, "ואני אשמע מן השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם"³³, והביא בעקבות המעשים האלו והקביל לכפרה את ההבראה והרפואה, ואמר עוד "הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי" (תהלים קג, ג), בעקבות הסליחה הרפואה.³⁴ ואמר עוד (הושע יד, ה) "ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו".

ועוד פסוקים רבים כיוצא בהם מלמדים שהתשובה מביאה לידי רפואה ולידי רחמים, כמו שנאמר (ישעיה נה, ז) "וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי רבה לסלוח". וכמו כן היא מביאה לידי אריכות ימים, כמו שנאמר (יחזקאל יח, כז) "ובשוב רשע מרשעתו אשר עשה ויעש משפט וצדקה הוא את נפשו יחיה".

ואמר ישעיהו הנביא עליו השלום על ה' יתהדר ויתעלה "בעון בצעו קצפתי ואכבהו הסתר ואקצף וילך שוב בדרך לבו" (ישעיה נז, יז-יח). פירוש, שאומר ה' יתהדר ויתעלה על העבד החוטא, בעון רדיפתו בצע קצפתי והכיתי אותו בסתר ובגלוי, על שהלך בשחץ³⁵ בשרירות לבו.

אמנם "בעון בצעו" מתפרש בכמה משמעויות. הראשונה לעניין הכפירה, כמו שנאמר "ובוצע בך ניאץ ה'" (תהלים י, ג).³⁶ והשני מכוון לעניין החמס והעושק, כמו שנאמר "ותבצעי רעך בעושק" (יחזקאל כב, יב). ומכוון גם להריגת נפשות בלי משפט, כמו שנאמר "ובצעים בראש כלם ואחריתם בחרב אהרוג" (עמוס ט, א).³⁷

33 ע"פ ירושלמי תענית ב, א: א"ר לעזר, שלשה דברים מבטלין את הגזירה קשה, ואלו הן תפלה וצדקה ותשובה, ושלשתן בפסוק אחד, "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו" זו תפלה, "ויבקשו פני" זו צדקה, כמה דאת אמר "אני בצדק אחזה פניך" (תהלים יז, טו), "וישובו מדרכיהם הרעים" זו תשובה, אם עשו כן מה כתיב תמן, "ואני אשמע השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם", ע"כ. ורבינו הוסיף עניין רביעי, והוא הכניעה והענווה שעליהם אמר "ויכנעו עמי". וכ"כ בחובות הלבבות (שער הכניעה סוף פ"ח), שמפסוק זה נלמד שראש התשובה הוא השפלות והשחות והכניעה. ובדרשות המיוחסות לרבינו יונה כאן כתב עפ"ד רבינו על המצורע: ובעשותו המעשים האלה בכונת תשובה ישוב השם את שבותו וינחמהו, כי הוא מקבל תשובת השבים וסולח לעונותיהם ומרפא תחלואיהם, כמו שנאמר "ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישובו מדרכם הרעה" וגו'. הנה בכאן ארבעה דברים שצריך אליהם השב בתשובה, והם ההכנעה, והתפלה אל השם שימחול לו, והצדקה היא בקשת פנים מלשון "רבים מבקשים פני מושל", והסרת הדרך הרעה בהתנהג בהפכה, כמצות התורה למצורע כמו שאמרנו, ע"כ.

34 כן סיים גם בדרשות המיוחסות לרבינו יונה: וסוף הפסוק "ואני אשמע מן השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם", ונאמר "הסולח לכל עוניכי" וגו', ע"כ.

35 רס"ג תרגם כאן "שובב" כתרגומו בתפסיר ישעיה, "עאתיא", שפירושו התנשאות, גאוה, שחץ ויוהרה, וכלולה בזה גם כפירה.

36 רבינו בפירושו לתהלים פירש "בצע" האמור שם מעניין הגזל, וכתב שהרשע מתהלל במה שהבריות מהללות אותו גם על הממון שהשיג בגזל שבכך ניאץ את דרך ה'. וכאן מפרש רבינו "ניאץ ה'" כפשוטו, על כפירה בעיקר, והוא ה"בוצע", וצ"ב כיצד פירש לדרכו את תיבת "ברך", והדברים נוטים שפירשו כפי שנתפרש במדרש ילמדנו ובערוך ערך ברך, שהוא לשון חירוף, בלספימסון בלשון יווני, כמו "ברך נבות אלהים ומלך" (מ"א כא, יג).

37 ראב"ע ועוד ראשונים פירשו תיבת "ובצעים" בפסוק זה, כמו "ופצעים", לשון פצע ומכת מוות. ויתכן שלכך גם כוונת רבינו, אך אין נראה כן, שהרי הוסיף שהוא ההריגה בלא משפט דווקא. ונראה יותר שהוא כפירוש האחרון בספר השרשים לריא"ג והפירוש השני בפירוש ריב"ב לפסוק זה, שהוא לשון שיסוף וביקוע,

על הדברים הללו ועל הדומים להם יבוא על העבד קצף ה' יתהדר ויתעלה בסתר ובגלוי, כמו שנאמר "הסתר ואקצף". החולי שבסתר הוא כגון הויבות, שאפשר שיהיו מוסתרות, והחולי שבגלוי הוא כגון הנגעים שאי אפשר להסתירם.³⁸

ומה שאמר "וילך שוב בדרך לבו" הוא היותו עסוק תמיד בעבירה והתמסרותו תמיד למה שהוא חושק. ועל זה נאמר "כי משובת פתאים תהרגם ושלות כסילים תאבדם" (משלי א, לב). זהו עניין תיאור המחלה והנגע.

אחר כך דיבר על רפואתו שהיא על ידי התשובה, כמו שאמר "דרכיו ראיתי וארפאהו" וגו' (ישעיה נז, יח). כוונתו במה שאמר "דרכיו", לפי שיש בתשובה דרכים רבות, חלקן נכבדות מן האחרות.

העניין הראשון והוא הנכבד שבהן, הוא שהעבד ישוב בתשובה כשהוא צעיר בשנים ובפרק שהיה כמותו בשעה שחטא, לפי שהכח עודנו גובר על החוטא והוא בעל יכולת יותר מהאחרים ... כלומר בהיותו יכול להשיג ובעל מידות.³⁹ וישוב גם באותו מקום שבו חטא, לפי שמתקבצים בזה כמה עניינים, אחד מהם שבהיותו במקום המוכר לו לא יפתח מחדש פצע העוון ... שאינו ידוע לו אלא לא יתכנו במקום שאינו ידוע החטא כמו שהיה אפשרי ... ועוד שהאנשים שראו אותו כשחטא, הם יראו אותו בשעה שישב, ועל ידי כך ידעו שהוא כבר חזר בו, ויחזרו גם הם אל אלוהיהם, כמו שנאמר "אלמדה פושעים דרכיך וחטאים אליך ישובו" (תהלים נא, טו). וישוב גם כן באותו דבר אשר חטא בו בעצמו, שהיה מנהגו להתחבר אליו במרדו בה' יתעלה, שקשה עליו לעזוב אותו יותר מעזיבת ההתחברות עם דבר אחר.⁴⁰ זולתו, יהיה אשר יהיה, אלא זה וכאשר מתחברים שלושת התנאים הללו יחד, הפרק והמקום והדבר, הרי התשובה שלמה.⁴¹

וכבר כלל הנביא עליו השלום את שלשת הדברים האלו בפסוק אחד, במה שאמר "השליכו מעליכם את כל פשעיכם אשר פשעתם בם" (יחזקאל יח, לא). מאמרו זה רומז אל הדבר שבו מרד בה' יתהדר ויתעלה ועל המקום שבו פשע בה' יתהדר יתעלה, כמו שאמר "פשעתם בם". ובמה שאמר "ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה" הודיענו שהשנים והפרק הרי

כמקבילו בלשון ערבי "כצע", ולכך כוונת רבינו שאין זו הריגה בבית דין למחויב מיתה, אלא דרך הריגה בלא משפט, כפי שהיה בשמואל ששיסף את אגג (ש"א טו, לג).

38 עיי' רמב"ן (לעיל יג, א) שעל פי ההבדל בין הויבות שבהסתר לנגעים שבגלוי, ביאר את ההבדל ביניהם בלשונות הכתובים לעניין אזהרת ישראל להיטהר מהם, שבנגעים שבגלוי לא הוצרכה אזהרה, אבל בזיבות שבסתר הוצרכה.

39 הכוונה למידות ותכונות הנפש המעוררות אותו לחטא.

40 לשון רבינו במקור מורה גם על פרט מסוים, ובדרך כלל על איש אחד, והכוונה כאן למי שהיה חוטא עמו, כגון באותה אשה, כמו שיבואר בהערה בסמוך. וכן לשונו גם באמו"ד בעניין זה, "אשכ'אן מעציה", ותרגם ר"י קאפח - אותם אשר חטא בהם.

41 יסודו ביומא פו, ב, היכי דמי בעל תשובה, אמר רב יהודה כגון שבאת לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה וניצל הימנה, מחוי רב יהודה באותה אשה באותו פרק באותו מקום, ע"כ. ומפרש רבינו, "באותה אשה" על אותו דבר שהתחבר עמו לחטא, "באותו פרק" בהיותו צעיר בשנים ובעל קומה כמו בשעה שחטא, ו"באותו מקום" כפשוטו. וביאר בכל אחד מהם את ענייניו. ורש"י פירש את כל השלשה מעין פירוש רבינו ל"באותו פרק" ו"באותה אשה" שהנסיון גדול יותר, וז"ל, שמתוך שדומה מכל וכל לזמן שנכשל בו כבר - יצרו מתגבר עליו, ואומר לו ראה פלונית, ואותו מקום, ואותו פרק הוא - קום עשה מה שעשית כבר, ע"כ. וכן נראה מדברי הרמב"ם (תשובה ב, א). וע"ע מאירי שם.

הם [כפי שהיו], ורק כוונת הלב והדעה הם בלבד המשתנים ומתחדשים, ואמנם ... מה שאמר "לב חדש ורוח חדשה" ולא אמר בשר וגוף חדשים. ואכן [יסדר בדברים אלו את תנאי התשובה המעולה.

והאופן השני ממיני התשובה, והוא פחות מה[קודם, ונקרא] גם כן תשובה, זה כאשר האדם כבר עבר את השנים והפרק שחטא בהם, וכבר עבר מ[המקום] שחטא בו, ובנוסף גם עבר מאתו אותו דבר שחטא בו. אלא שהוא שב בתשובה כנה, ומצפין בליבו שלא ישוב לחטוא בחטא הראשון הזה לעולם. וגם הוא שב תשובה אמיתית, כמו שנאמר "והשיבו מעל גלוליתם ומעל כל תועבותיכם השיבו פניכם" (יחזקאל יד, ו). ומשמעות "פניכם" היא התכוונות, כמו בכתוב "ואתנה את פני אל ה' האלהים" (דניאל ט, ג), ואמר ה' יתהדר ויתרומם "ואני אתן את פני באיש ההוא" (להלן כ, ג).⁴²

והעניין השלישי והוא פחות מהקודמים, הוא מי ששב תשובה סתמית, והוא מי שמתכוון בתחילה לשוב על חטאיו ולא לעזוב את הרגליו, אלא שהיא מתקיימת בו בסתם.⁴³ ואף הוא נקרא "שב בתשובה". וזהו הנכנע לפני ה' יתהדר ויתעלה והירא, כמו מה שעשו רחבעם ואנשיו כשנכנעו לפני ה' יתהדר ויתעלה והתוודו על חטאיהם, כמו שנאמר "ויכנעו שרי ישראל והמלך ויאמרו צדיק ה', ובראות ה' כי נכנעו היה דבר ה' אל שמעיה לאמר נכנעו לא אשחיתם" (דה"ב יב, ז). ומה שמורה על קבלת התשובה ממי שהוא במצב זה, הוא שה' יתהדר ויתעלה מבשרו בשורה טובה שנתרצה, כמו שנאמר "ובהכנעו שב ממנו אף ה' ולא להשחית לכלה וגם ביהודה היה דברים טובים" (שם, יב).

והאופן הרביעי הוא מי שלא האריכו ימי תשובתו עד שהיה עושה בהם עניינים רבים של עבודת ה' ונשמר מפני עוונות רבים, אלא שב במשך כשעה או יום. וגם הוא נכתב בספרן של בעלי תשובה, כמו שנאמר "חרפו ודעו כי אנכי אלהים" (תהלים מו, יא), ופירשו חז"ל, "עשו תשובה אפילו כהרף עין" (שהש"ר ב, ה).⁴⁴

והאופן החמישי מענייני התשובה הוא מי ש[התחיל] לשוב בתשובה אל אלוהיו, והעריב והשכים עליה, ולא הספיק לעשותה בפועל עד שמת. אף הוא נמנה עם השבים בתשובה, לפי שהמוות שבא עליו הוא שמנע ממנו להשלים את מה שחישב לעשות.⁴⁵ וכבר אמר הכתוב

42 באמונות ודעות הביא רבינו פסוק אחר למדרגה זו: "שובו לאשר העמיקו סרה בני ישראל" (ישעיה לא, ו).
43 רבינו נקט לשון "מרסלה" שנראה שכוונתו לתשובה סתמית הבאה כדרך אגב בלי ללבנה ולבררה ולהעמידה כראוי. ובאמונות ודעות הגדיר רבינו מדרגה זו, שאינו שב עד שמאיימים עליו ברעה שתבוא עליו, ולפי זה אפשר שכוונתו כאן ב"מרסלה" היא ל"שלוחה", כתרגומו ל"נפתלי אילה שלוחה" - מרסלה, ולפי זה יש לתרגם: הוא ששב תשובה שלוחה, והוא וכו' אלא שהיא מתקיימת בו על ידי שליחה, ע"כ. והכוונה לתשובה הבאה ע"י שה' שולח לו איום.

44 האופן הרביעי שונה כולו מהאופן הרביעי באמונות ודעות, כאן הוא מי שלא היתה תשובתו אלא לזמן מועט, ושם הוא המשך האופן השלישי ששב בתשובה רק אחר שמאיימים עליו ברעה שתבוא עליו, והרביעי הוא מי שגם אז לא שב אלא כשמתחילה הרעה לבא עליו.

45 כן מבואר בעובדא דרבי אלעזר בן דורדיא, שכששב בתשובה הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו, יצתה בת קול ואמרה רבי אלעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא, בכה רבי ואמר יש קונה עולמו בכמה שנים ויש קונה עולמו בשעה אחת, ואמר רבי לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן אלא שקורין אותן רבי. ובעקידת יצחק (שער ק) הביא רביה משם שגם בחזרה בתשובה מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה. ובאמונות ודעות שונה עניין זה במקצת, שלא כתב שם שהשכים והעריב על התשובה, אלא

שה' יתהדר ויתעלה מחשיב לתשובה גם את התשובה בלב, כמו שנאמר "והשבות אל לבבך [בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה] ושבתי עד ה' אלהיך" (דברים ל, א-ב), הודיענו שהתשובה יכולה גם להיות בלב בלבד.

וכבר נישא משל על כך, במי שתכנן להגיש את סיפורו אל המלך, אך לא הצליח לכתוב אותו עד שהזדמן למלך לעבור בדרכו, ולכן הגיש לו את גיליון הנייר⁴⁶ כשהוא לבן וריק. וידע המלך שהוא תכנן לכתוב בו דבר, ומה שמנע אותו מכך הוא מהירות הזדמנות המלך, ומילא את בקשתו. וכך כאשר יודע ה' יתהדר ויתעלה על העבד שהתקן [רב והתעורר] אל התשובה, אלא שהמוות השיגו, הרי הוא מכפר לו ומחשיבו עם השבים בתשובה. אלא שכל המוקדם מחמשת העניינים הללו הוא יותר נכבד.

וכנגד חמשת הדברים הללו ישנם חמשה דברים המקלקלים את תשובת השב עד שלא תהיה תשובתו שווה כלום.

הראשון שבהם הוא שבזמן חטאו משליך החוטא את יהבו על התשובה, ואומר אחטא היום ואשוב למחר.⁴⁷ על חטא זה שחטא באותו תנאי, לא יתכפר לו שום דבר ממה שיחול בו⁴⁸ בעולם הזה לע[ולם, שאין] כוונתו אלא לעשות את כפרת הבורא יתעלה ללעג וקלם. וכבר אמרו החכמים "האומר אחטא ואשוב אין מספיקים בידו לעשות תשובה" (יומא פה, ב). ואמר ה' על כיוצא בזה שחטאו לא יתכפר, כמו שאמר "והיה כשמעו את דברי האלה הזאת והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך וגו' לא יאבה ה' סלוח לו" (דברים כט, יח-יט).⁴⁹

והשני, מי שתחת ידו גזל ולא החזירו, שה' יתהדר ויתעלה אינו מקבל את תשובתו. וכמו כן מי שיש אצלו חמס או הלוואה או פקדון ולא החזירם אל בעליהם עד עתה, הרי ה' יתהדר ויתעלה אינו מקבל את תשובתו [עד שישב את הגזל⁵⁰] או יחזיר [הפקדון] לאחיו, כמו שנאמר בתורת ה' "והשיב את הגזילה אשר גזל" וגו' (ויקרא ה, כג), ונאמר "חבול ישיב

שמלכתחילה לא היתה תשובתו אלא בשעת יציאת נפשו, ואף הוא נקרא שב, כמו שנאמר (איוב לג, כד-כז) "ותקרב לשחת נפשו וחיתו לממיתים וגו', יעתר אל אלוה וירצהו וירא פניו בתרועה", וכתב שלכן מנהגנו לומר לחולה קרוב לפני מותו, אמור "חטאתי ועויתי ופשעתי, תהא מיתתי כפרה לכל עונותי". ובפירושו לישעיה (נז, יט) כתב רבינו שעליו נאמר "שלום שלום לרחוק ולקרוב", הקרוב הוא זה שקרוב למות, כמאמר הכתוב (איוב שם) "ותקרב לשחת נפשו", והוא שב בתשובה, ונאמר עליו (ישעיה שם) "ורפאתיו", כלומר - אסלח לכל.

46 במקור: קרטאס, וכתב רבינו באגרון ערך נייר שהוא הנייר שנזכר במשנה. והיא מילה יוונית שהתגלגלה לערבית ומשמעותה הקדומה פפירוס או מגילת פפירוס, קלף או גיליון קלף, ולימים נייר או גיליון נייר.

47 מלשון רבינו נראה שהאומר אחטא ואשוב מיירי שסומך על התשובה ומשליך יהבו עליה ולכן אין מספיקין בידו לעשות תשובה, וכמו שכתב ר"ח קרשקש באור ה' (ג, ב, ב, ב): אבל האומר אחטא ואשוב אמרו אין מספיקין בידו לעשות תשובה, ועם שטבע התכונה ההיא תחייב כן, הנה הוא מדה כנגד מדה שהוא בשרירות לבו סמך על התשובה ועשה הבטחון בתשובה כלי לחטא והמרות את יוצרו, ראוי שיוסר ממנו הסמך ההוא, ע"כ. וע"ע מש"כ בעל התניא באיגרת התשובה (פרק יא).

48 במקור: "יחל ביה", ונראה כשימוש בתיבות מלשון ארמי.

49 רבינו כתב שהוא כיוצא בו, משום שלא נתבאר בכתוב באיזה אופן מתברר אותו חטא בלבבו שלא יאונה לו רע. ועיי' דרשות מהר"ם חביב (נצבים ב) שפירש את הכתובים על האומר אחטא ואשוב ובכך מתברך בלבבו שלא יאונה לו רע. וכן פירש החתם סופר (עה"ת, נצבים ד"ה והיה בשמעו).

50 נראה שמעתיק כה"י חיסר כאן תיבות אלו או הדומות להן.

רשע גזילה ישלם בחקות החיים הלך" (יחזקאל לג, טו)⁵¹, וכמו שביארנו ב"אם און בידך הרחיקהו" וגו' (איוב יא, יד).⁵²

והשלישי, מי שמתפלל [בינו לבין עצמו ואינו] מבאר אותה בתפילה ובבקשה, הרי ה' יתהדר ויתעלה אינו מקבל תשובתו, כמו שנאמר...

והרביעי מי שמתפלל בלב וקד אבל אינו עוצר את מעשיו הרעים, כמו שנאמר "הגנב רצח ונאף והשבע לשקר וקטר לבעל והלך אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם, ובאתם ועמדתם לפני כבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו למען עשות את כל התועבות האלה" (ירמיה ז, ט-י).⁵³ וכבר משלו החכמים על כך משלים רבים, אחד מהם כמי שתופס את השרץ בידו והוא טובל במים, שלא תועיל לו טבילתו כלום (תענית טז, א), וכמו שנאמר...⁵⁴

[והחמישי הוא מי שתשובתו חיצונית ואינו שב בפנימיותו, והוא] כמי שמושח את גופו בקטורת ובשמים ולובש בגדי כבוד שאין [כמותם, אבל אינו שותה] ואינו אוכל שום דבר מהמאכלים. וכך המשיל את החטאים לרעב ואת התבשילים [לעשיית הטוב] כמו שנאמר "שמעו שמוע אלי ואכלו טוב ותתענגו בדרשן נפשכם" (ישעיה נה, ב).

ומשל הצורך שצריכים [שתהיה התשובה פנימית, כמי שיש לו פצע פנימי, ש]אין מועילה לבעליו נתינת המשחה עליה מבחון עד שיפתח אותה [וירפאנה מבפנים], ודימה לה הכתוב את החטאים, כמו שנאמר "פצע וחבורה ומכה מרייה" (ישעיה א, ו), [כלומר, כמו שהאדם] שהאש בוערת בתוך גופו שלא תועיל לו שפיכת מים עליו מבחון, כיון שהיא בוערת מבפנים, כמו שנאמר "כי קרבו כתנור לבם בארבעם כל הלילה ישן אפהם בקר הוא בער כאש להבה" (הושע ז, ו).⁵⁵

ומעתה מה שאמר "דרכיו ראיתי וארפאהו" (ישעיה נז, יח)⁵⁶ מתפרש על הרפואה הגמורה, והוא רומז בזה על המצורע ומי שדומה לו, [והוא כמו שאמר] והנה נרפא נגע הצרעת מן הצרוע.

51 באמו"ד מאמר ה פ"ו מנה רבינו חטא זה בין שלשת החטאים שאינם נמחלים על ידי התשובה: ומי שיש גזלה תחת ידו ואינו מחזירה לבעליה, כמו שאמר "והיה כי יחטא ואשם והשיב את הגזלה", ואמר "חבל ישיב רשע גזלה ישלם וגו' לא ימות".

52 הפניה זו לפסוק באיוב ישנה רק באחד משני כתבי היד. בפירוש רבינו לאיוב אין הרחבה על פסוק זה, ויתכן שרבינו הוסיף הפניה זו במהדו"ב, וגם ההרחבה באיוב אינה אלא במהדו"ב. בדברי חז"ל ג"כ לא מצאנו את עניין עיכוב התשובה מעבירות של גזל וכדומה, אך בחובות הלכות שער ז סוף פרק ז, הפרק העוסק במפסידי התשובה, הביא כן, ואולי מקורו בדברי רבינו כאן, וז"ל: ומפסידי התשובה ג"כ שיהיה השב שב מקצת עוונותיו ומתמיד על קצתם, כמו, שיצא מן העברות שבינו ובין המקום וישוב מהם, ולא יצא ממה שיש בינו ובין בני אדם מגזל ואונאה וגנבה והדומה לזה, ובזה נאמר "אם און בידך הרחיקהו".

53 גם בפירוש רבינו למשלי (יד, טז) הביא פסוק זה כדוגמא לסכלות מי שסומך על מקצת צדקותיו. 54 ההמשך חסר לפנינו בכה"י. בתענית שם איתא: אמר רב אדא בר אהבה, אדם שיש בידו עבירה ומתודה ואינו חוזר בה למה הוא דומה, לאדם שתופס שרץ בידו, שאפילו טובל בכל מימות שבעולם לא עלתה לו טבילה, זרקו מידו כיון שטבל בארבעים סאה מיד עלתה לו טבילה, שנאמר "ומודה ועזב ירחם" (משלי כח, יג), ואומר "נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים" (איוב ג, מא).

55 על פסוק זה כתב רבינו בדרשת השמים מספרים בחומר איסור עריות, שזו עבירה שאינה נשלמת אלא בדעה שלמה, כמו שאמר (הושע ד, יא) 'זנות יין ותירוש יקח לב', והוא להוט אחריה כלהבת אש, כמו שאמר (שם ז, ו) 'כי קרבו כתנור לבם בארבעם' וגו'.

56 רבינו חוזר לבאר את פסוקי ישעיה שפתח בהם, אחר שביאר את הפסוק הקודם "בעון בצעו קצפתי ואכהו אסתר ואקצוף" על העונש בזיבות ובצרעת.

ומה שאמר "ואנחהו", כוונתו שה' [יתהדר ויתעלה] מחזירו אל המחנה אחרי שהיה מחוץ למחנה. ואם מתפרש על הנחיית השבים בתשובה, הוא מתפרש על עשייתם ... ודבקים בצדיקים, על דרך מה שאמר "טוב וישר ה' על בן יורה חמאים בדרך" (תהלים כה, ח). ואם מתפרש על כלל האומה, רומז על הולכתם אל ארצם.

ומה שאמר "ואשלם ניהומים לו ולאבליו" מתפרש בשני אופנים. אם נאמר על המצורע, כוונתו על עצמותיו שהן מתאבלות עליו, ועל דרך מה שנאמר "אך בשרו עליו יבאב" (איוב יד, כב). ואם הוא נאמר על האומה, הכוונה היא לחיזוק יחידי הסגולה המתאבלים על בית המקדש, כמו שנאמר "לשום לאבלי ציון" וגו' (ישעיה סא, ג), "שישו אתה משוב כל המתאבלים עליה" (שם סו, י).

★ ★ ★